

Németh István

Német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés (1914-1916)

Német hadicélok és a Közép-Európa-tervek formálódása (1914. szeptember – 1915. szeptember)

Bethmann Hollweg kancellár egyik legszorosabb munkatársa, Kurt Riezler 1914. augusztus 19-én este Koblenzben, a nagy főhadiszálláson hosszú beszélgetést folytatott kancellárjával Lengyelország s más államok, illetve a birodalom laza összekapcsolásának lehetőségéről, vagyis egy differenciált vámrendszerű közép-európai rendszerről. Riezler naplójában ekkor bukant fel először Közép-Európa, mint hadicél tervezése. Olyan Nagy-Németországra gondolt, amelyet Belgium, Hollandia és Lengyelország szoros, Ausztria-Magyarország pedig laza védőállamként vesz körül. Szeptember 1-jei megbeszélésükről pedig ezt jegyezte fel: *„Belgium miatt nem tudtam többet mondani, minden még a távoli jövő titka, mivel Anglia biztosan kintart. De körülöttünk egy nagy közép-európai gazdasági rendszernek, valamint a véd- és dacszövetségek laza szövetségének kell kikristályosodnia. Ez a lényeg.”*¹

A Nyugaton elért kezdeti katonai sikerek után Németország érdekcsoportjai különböző programokban fogalmazták meg hadicéljaikat,² de kezdetben megtiltották ezek nyilvános megvitatását, hogy ne zavarják meg a háború lakossági támogatását.

A német háborús kiadásokat az ellenfél jóvátételeiből tervezték fedezni. Kiadásait nem a háborús nyereségek megadóztatásából, hanem hadihitelekből finanszírozták, úgy gondolván, hogy visszafizetésük majd a legyőzött ellenfél dolga lesz. Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband), a Hazafias Párt (Vaterlandspartei) és más nacionalista szervezetek versengtek az irreális hadicélok megfogalmazásában. A német nagyiparosok és vezető katonák asszisztálásával a német határok Calais-tól Szentpétervárig való kiterjesztéséről álmodoztak. A csaták istenét későbbi demokrata német költők és gondolkodók – közöttük Thomas Mann és Alfred Kerr – is méltatták és a háborút nemzeti tisztító tűznek állították be. Protestáns lelkészek és nemzeti-liberális professzorok az ellenséget a sátán megtestesítőjének, a „világégést” világbírósnak, a német népet pedig az isteni akarat végrehajtójának nevezték.

Walter Rathenau, a hadügyminisztérium hadianyag-ellátási osztályának szervezője 1914. szeptember 7-én küldte meg Bethmann Hollweg kancellárnak

¹ RIEZLER, Kurt: *Tagebücher, Aufsätze, Dokumente*. Eingeleitet und hrsg. von K. D. Erdmann. Göttingen, 1972. 198. és 204. Lásd: OPITZ, Reinhard (Hrsg.): *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900-1945*. Pahl-Rugenstein Verlag, Köln, 1977. 305. Erdmann szerint a Közép-Európa tervet Delbrück és Bethmann Hollweg már a Koblenzbe történő elutazás előtt megbeszélte, s a kancellár ismerte Rathenau közép-európai elképzeléseit is.

² NÉMETH István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés (1871-1918)*. L'Harmattan, Budapest, 2009. 134-155.

a hadicélokot tartalmazó emlékiratát, amelynek magvát már 1911-ben és 1913-ban kifejtette. Szerinte a háborúban nem várható Anglia megsemmisítő veresége. Ezért Franciaországot meg kell nyerni az önkéntes béke számára, amely „teljesen megváltoztatná a helyzetet tulajdonképpen ellenségünkkel, Angliával szemben. Ez megfelelné az 1866. évi békepolitikának. A végcél olyan állapot lenne, amely egyedül teremtené meg Európa jövőendő egyensúlyát: Közép-Európa német vezetés alatti egyesítése, politikailag és gazdaságilag megszilárdítva, egyrészt Angliával és Amerikával, másrészt Oroszországgal szemben. Az áldozat, amelyeket hoznánk, a francia területekről való lemondásból és a mérsékelt jóvátételekből állna”.³

Bethmann Hollweget lenyűgözte Rathenau gondolatvilága, és feltétel nélkül átvette tőle a „nagy közép-európai” vámszövetség tervét, s beépítette háborús céljaiba. 1914. szeptember 9-én a koblenzi főhadiszállásról megküldte helyettesének, Clemens von Delbrück belügyi államtitkárnak hadicél-elképzeléseit. Eszerint a háború általános célja: a Német Birodalom belátható időre való biztosítása Nyugaton és Keleten. Ezért Franciaországot annyira meg kell gyengíteni, hogy ismételten ne jelentkezhessen nagyhatalomként, Oroszországot pedig a lehető legtávolabbra kell szorítani a német határoktól, és meg kell törni hatalmát a nem-orosz népek felett. Hadicél-elképzeléseinek negyedik pontja így hangzott: „Közös vámszerződésekkel elérhetőnek tűnik egy közép-európai vámszövetség létrehozása Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Ausztria-Magyarország, Lengyelország, valamint elméletileg Olaszország, Svédország és Norvégia bevonásával. Ezen szövetségnek közös intézményi vezetés nélkül, tagjainak látszólagos egyenjogúságával, ám valójában német vezetéssel a német gazdaság Közép-Európa feletti uralmát kell biztosítani.”⁴

A kancellár Delbrücköt bízta meg a negyedik gazdasági térségnek szánt Közép-Európa tervezet kidolgozásával, mert „Közép-Európa gazdasági viszonyainak újjáalakítását” titokban akarta tartani, hogy a különböző érdekcsoportok ne veszélyeztessék a „nagy ügyet”. Delbrückkel néhány nap alatt egyeztették elképzeléseiket. Az államtitkár tájékoztatta a birodalmi belügyi hivatal reszortvezetőit a közép-európai gazdasági egyesülés tervéről, akik azt meglepetéssel fogadták. Delbrück tisztában volt azzal, hogy a terv kidolgozásában csak olyanokra számíthat, akik hisznek megvalósíthatóságában. Ezért bizalmas munkatársként a belügyi hivatalba hívta Albrecht von Rechenberg bárót, Centrum-párti Reichstag-képviselőt, egykori varsói német főkonzult és Német Délkelet-Afrika kormányzóját, aki a Szász-Morva Portland cementgyár igazgatósági tagja is volt; Wahnschaffe államtitkár-helyettest a birodalmi kancelláriából; Karl Helfferichet, a Deutsche Bank igazgatóját. Részlegesen bekapcsolódott a terv kidolgozásába a birodalmi Belügyi Hivatal igazgatója, Müller is.⁵

³ Zentrales Staatsarchiv, Potsdam – ZSt (P), Reichskanzlei, Nr. 2476, Bl. 58 ff. Walter Rathenau háborús célokról szóló emlékirata Bethmann Hollwegnek, 1914. szeptember 7. Lásd OPITZ: 213.

⁴ ZSt (P), Reichskanzlei, Nr. 2476, Bl. 54 ff., Bethmann Hollweg hadicél-irányvonalai Clemens von Delbrück államtitkár kezeihez. Lásd: OPITZ: 214. Karl Dietrich Erdmann szerint a híres „szeptemberi emlékirat” Bethmann Hollweg munkatársától, Kurt Riezler-től származik.

⁵ Clemens von Delbrück államtitkár levele Bethmann Hollweghez (1914. szeptember 13.) ZSt (P), Nr. 2476, Bl. 101 ff. OPITZ: 218.

Delbrück ellenezte Ausztria-Magyarország erőszakos betagolásának gondolatát a német gazdasági térségbe, de alapvetően egyetértett a Közép-Európa elképzelés általános céljával. Bethmann Hollweg szerint a német-osztrák-magyar vámközeledést a közép-európai gazdaságpolitikai egyesülés keretében kell kezelni, vagyis semmiféle kiemelt szerepet nem szánt neki. Sőt megvizsgálandónak tartotta, hogy a közép-európai összefogáson belül gazdasági megfontolásokból törekedjenek-e a két szövetséges birodalom szoros viszonyára. „Közép-Európa ilyen összefogása nem a közös érdekek megegyezései bázisán, hanem csak a politikai fölényünkkel diktált béke révén érhető el. E szempont az osztrák félre nézve is súlyos problémát jelent majd... az újabb kilátások szerint Ausztria-Magyarországgal szemben is politikai túlsúlyt dobhatunk a mérleg serpenyőjébe”.⁶ Kérte Delbrücköt, vizsgálják meg külön is egy többé-kevésbé szoros közép-európai gazdaságpolitikai összefogás lehetséges formáit és módszereit.

A kormányban az egyes reszortokkal 1914. október közepén megkezdődött tárgyalások⁷ eredményeként 1915 januárra a Közép-Európa terv alábbi lehetőségei körvonalazódtak: 1.) vámunió, amelyet Bethmann Hollweg, Helfferich, Schoenebeck és Lusensky követelt; 2.) vámszövetség preferenciavámokkal, államjogi kötöttségek és közös külső tarifa nélkül, amelyek a vámunió esetében szükségessé váltak volna; 3.) a hagyományos kereskedelmi szerződések politikájának fenntartása, bizonyos árukra egyidejűleg a legnagyobb kedvezmény elvének érvényesítése, amelyek tarifáit az egyes országokkal a kölcsönösség elvén tárgyalják meg. Ezt a javaslatot támogatta Delbrück és – amennyiben a vámunió nem valósítható meg – Schoenebek.⁸

A vámunió és a vámszövetség hívei egyetértettek Európa német vezetéssel végrehajtandó újjárendezésében. A birodalmi belügyi hivatal igazgatója, Müller, a vámszövetséggel Európa egyesítését az alábbi országok bevonásával képzelte el: Svájc, Hollandia, Skandinávia, Belgium, Franciaország, Spanyolország, Portugália, Ausztria-Magyarország, Románia, Bulgária és Törökország. Gondolatait a világhatalmakkal a háború után várható gazdasági nézeteltérések vezették. Lusensky és Falkenhausen a vámszövetség hívei voltak.⁹ Delbrück a tengerentúlon esetleg bezáruló értékesítési piacok miatt az osztrák-magyar gazdasági területet egyfajta tartaléknak tekintette a német ipari termékek értékesítése számára.¹⁰ Schoenebek „a

⁶ ZSt, (P), Reichskanzlei, Nr. 2476, Bl. 95. OPITZ: 221.

⁷ A tárgyalásokon a Belügyi Hivatal részéről Delbrück, Müller és Schoenebek, a Külügyi Hivatal részéről Johannes és Stockhammern, a Birodalmi Kincstárügyi Hivatal részéről Helfferich és Meuschel, a porosz pénzügyminisztérium részéről Lentze, a porosz kereskedelmi és iparügyi minisztérium részéről Sydow, Lusensky és Neuhaus, a közmunkaügyi minisztérium részéről Breitenbach és Goldkuhle, a Birodalmi Bank részéről Havenstein, von Loebell porosz belügyminiszter, a porosz mezőgazdasági minisztérium részéről von Falkenhausen, a Császári Szabványügyi Hivataltól Robowski vett részt. FISCHER, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914-1018*. Sonderausgabe. Droste Verlag, Düsseldorf, 1967. 210.

⁸ DZA Potsdam, AA, HA, Österreich 580, Bd. 2, Nr. 3987, Bl. 148 ff. Schonebek észrevételei Falkenhausen hozzászólásához. FISCHER: 210.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 211.

nagy közép-európai gazdasági területtel” a mind zártabban fellépő gazdasági világhatalmakkal (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Oroszország, Japán és Kína) szemben a német gazdasági védtelenség enyhítését tervezte. Delbrück még tovább ment, amikor kijelentette: a három létező világhatalommal szemben *„a közép-európai államok gazdaságilag és politikailag csak akkor lesznek valakik, ha többé nem elkülönülve, hanem szilárd gazdasági és államjogi (!) kötelékben egyesülve állják a harcot”*.¹¹ Ezzel a Közép-Európáról szóló döntés politikai kérdéssé vált. A vámszövetség hívei *„a közös gazdasági érdekek révén kívánták az európai kontinensen belül jelentkező politikai ellentéteket elviselhető mértékre csökkenteni”*.¹²

A vámunió gazdasági alapjairól folyó vitában a reszortok túlnyomó többsége végül elvetette a vámunió tervét, ezért Bethmann Hollweg 1915. február 11-én utasította Jagowot és Delbrücköt, hogy a legrövidebb időn belül tegyen javaslatot a vámszövetség szervezetére. A célokról és a szervezetről a porosz és birodalmi szervek azonban most sem jutottak megegyezésre. Ezért Delbrück azt javasolta, hogy a döntést nem a bizottsági tanácskozásokra, hanem a *„felelős államférfiak”* elhatározására kellene bízni.¹³

Az elutasítás és a különböző fenntartások ellenére Bethmann Hollweg – a birodalmi államtitkárok közül egyedül Helfferich támogatását élvezve – továbbra is kitartott 1914. szeptemberi célja mellett. Szerinte első lépésként *„más országokkal szemben az egyesített gazdasági terület egységes minimális vámjára, az egymás közötti forgalomban pedig alacsony árkedvezményű vámokra”* kellene törekedni. Az országon belül kikényszerítette a feladat napirenden tartását, kifelé pedig az Ausztria-Magyarország iránti céltudatos megvalósítását. Elutasított minden preferenciarendszerre, kettős tarifára, stb. irányuló javaslatot, s csak a vámunió szervezeti kérdései elleni megjegyzésekre figyelt. Követendő célnak a vámszövetség létrehozását tekintette, amelyet később vámunióvá kellene kiépíteni.¹⁴ Gerhard von Mutius, a kancellár egyik legszorosabb munkatársa szerint is vámuniót kell létrehozni, mert Németország Ausztria-Magyarország nélkül nem állhatná meg helyét Európában és a világban. E kapcsolat nélkül Németország függővé válna Angliától, Amerikától vagy Oroszországtól és elveszítené független hatalmi pozícióját. A Mutius által sürgetett katonai, politikai és gazdasági jellegű hármasszövetség egyúttal Ausztria-Magyarország fennmaradásának eszköze is. A gazdasági kötelékben – a Monarchia széthullása esetén – garanciát látott arra, hogy a német érdekek majd az utódállamokban is érvényesüljenek. A hármasszövetségben kulturális missziót is látott.¹⁵

Riezler 1915. április közepén hosszú beszélgetést folytatott a kancellárral *„új Európámról”*, vagyis *„hatalmi szándékunk európai szegélyéről”*. A *„német nemzet közép-európai birodalmát”* vizionálta, amely a részvénytársaságok szokásos (doboz) rendszerére épülne, egyfajta *„porosz részvénytöbbségű Német Birodalom*

¹¹ FISCHER: uo.

¹² Uo. 212.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 212-213.

Részvénytársaságot” alkotva. „Új részvényesek bevétele szétrombolná a birodalom porosz hegemonián nyugvó többségét. Ezért a Német Birodalmat államszövetséggel kelle-ne körülvenni, amelyben a birodalom ugyanolyan többséggel rendelkezik, mint Poroszország a birodalomban – ezért Poroszországnak ezt az államszövetséget is vezetnie kell. Ausztriát úgy kezelni, hogy ezzel magától azonosuljon. Azután az európai gondolatot Skandináviában és Hollandiában kell erősíteni. Egyáltalán nem kell beszélni a központi hatalomhoz való Anschlußról... A világnak örök békét kell ígérni”¹⁶

Alig kezdődött el az első világháború, amikor 1914 őszén Franz von Liszt, Georg Irmer és Karl Lamprecht már a közép-európai államszövetségről vizionált.¹⁷ Rudolf von Winterstetten a Monarchia átalakításával járó Közép-Európa politikát sürgetett: *„A jelen már kinőtte a Német Birodalom és az Ausztria-Magyarország fogalmakat. A gazdasági és politikai viszonyok életre-halálra a Közép-Európa fogalom megtestesítését követelik. Közép-Európát, az önmagában független és szabad államok megbonthatatlan, világpolitikai és gazdasági véd- és dacszövetségét. Növekszünk, vagy megrövidülünk, kalapács vagy üllő leszünk, haladunk az idővel, vagy lomtárba kerülünk! Nagy-Oroszország, világ-Britannia, össz-Amerika – mit fog jelenteni a kis-német birodalom, s mellette az oszt-rák káosz! De egy gyorsan és életképesen szerveződő Közép-Európa egyenrangúan, sőt vezetésre hivatottan áll a világhatalmak mellett”* – írta könyvecskéje bevezetőjében.¹⁸

Winterstetten nagy külső és belső szláv veszélyt vizionált Ausztria-Magyarország számára. *„Habsburg-Lotharingia ma választhat: vagy feláldoz valamit szuverenitásából, vagy pedig trónja áldozatul esik a feltartóztathatatlanul közeledő Oroszországnak és szövetségeseinek”¹⁹* – írta, s ennek elkerülése érdekében egyenesen államcsínyre biztatta híveit és olvasóit. Használható szervezetként a monarchia négy közigazgatási területre (szövetségi államok) osztását javasolta: 1.) a régi Ausztria, a szövetségi tartományok Isztriával, 2.) Galícia és Bukovina, 3.) Magyarország Erdéllyel, 4.) Horvátország, Szlavónia, Bosznia-Hercegovina és Dalmácia. Az új elosztás révén döntően német és magyar közigazgatási területek jönnének létre, egyenként 18–19 millió lakossal, valamint két kisebb szláv, egy lengyel-rutén és egy szerb-horvát terület 9, illetve 5,5 millió lakossal. A szlávok fő tömegének önkormányzatot biztosítanak, anélkül, hogy mindez befolyásolná az egész állam alapvetően német-magyar jellegét.²⁰ Az átalakítás az 1882. évi linzi program alapján történne, amelynek fő követelése az egykori német szövetségi tartományok különállása, Galícia, Bukovina és Dalmácia szláv tartományok elszakítása Ciszlajtániától. Mindez biztosítaná a német birtokállományt, a német többséget a régi német földön s a félreértések felszámolását.

A közép-európai egyesülés föderációs gondolata és a Habsburg Birodalom átalakítása négyzetes alakzattá azonnal éreztetné hatását például Romániában

¹⁶ Kurt Riezler naplóbejegyzése, 1915. április 18. OPITZ: 304.

¹⁷ NÉMETH: 147-153.

¹⁸ von WINTERSTETTEN, Rudolf: *Berlin-Bagdad. Neue Ziele mitteleuropäischer Politik.* Lehmann's Verlag, München, 1914. 18.

¹⁹ Uo. 40.

²⁰ Uo. 41.

és valamennyi, számba jöhető nemzetnél. Így a Balkán-kérdést az osztrákkal összekapcsolva Közép-Európa javára lehetne megoldani, s biztosítani Közép-Európa szárazföldi útját Ázsiába.²¹

Vámszövetség vagy vámunió? Vélemények a két monarchia tervezett gazdasági megállapodásáról

A politikai Közép-Európa tervek mellé 1915 tavaszára a szorosabb gazdasági összefogás elképzelései is felsorakoztak. A két monarchia gazdasági összefogását az élénk publicisztikai tevékenység mellett különböző gazdasági és társadalmi szervezetek népszerűsítették.

Ausztria és Németország vámszövetségének a századforduló táján felbukkant ügye korántsem volt új keletű, s a Vámszövetség korai időszakába nyúlt vissza. Ausztria csatlakozásától alapvetően a nemzeti ipar nagy fellendülését remélték, főleg Bruck osztrák kereskedelmi miniszteri kinevezése után, akinek programja így hangzott: *„A Magyarországgal szembeni közbülső vámvonallal leggyorsabb felszámolása, Ausztria egységes vám- és kereskedelmi terület, a tiltások feloldása és mérsékelt védővám-rendszer bevezetése. Ezután e bázison vámegegység Németországgal abban a meggyőződésben, hogy Ausztria németországi hatalmi pozícióját csak úgy tudja megőrizni és erősíteni, ha gazdasági bázison újra alapozza német politikáját.”*²²

E lépéstől nem csak a kereskedelmi forgalom könnyítését, hanem az egységes törvénykezés révén nagy politikai és fogyasztási előnyöket reméltek Ausztria számára. A terv politikai megfontolások miatt ugyan megghiúsult, de 1853-ban mégis sikerült kereskedelmi szerződést kötniük, amely jelentős könnyítéseket hozott Németország és Ausztria kereskedelmében. A vámcsökkenés többnyire elérte az általános tarifa 25, egyes esetekben 50%-át. A gazdasági előnyök láttán a szövetség hívei akkor is javasolták e terv megvalósítását, amikor az Ausztria és Németország közötti első egyesítési tervek már régen megghiúsultak.²³

Az 1867. évi kiegyezés értelmében Magyarország jogilag teljesen független és önálló vámterületet alkotott, de kölcsönös tárgyalások révén hajlandó volt Ausztriával időről-időre vám- és kereskedelmi szövetségre lépni. A két kormány egyetértésével a kereskedelmi szerződéseket is a külügyminiszter kezelte. Ezen az alapon 1867-ben 10 évre vám- és kereskedelmi szerződést kötöttek, amelyet 1878-ban megújítottak s 1887-ben további 10 évre meghosszabbítottak. 1898. évi megújításakor ugyan nagy nehézségek támadtak, amelyet végül úgy oldottak fel, hogy 1899-ben a magyar törvényhozás a közös vámterületet 8 évre rögzítette (1907-ig), azzal a feltétellel, hogy előtte még védővám-tarifa állítandó fel. A kereskedelmi szerződések legkésőbb 1907-ig lejárnak, s azokat mindkét állam egyoldalúan felmondhatja. 1907-ben végre ismét megtörtént a kiegyezés

²¹ WINTERSTETTEN: 43.

²² DIEHL, Karl: *Zur Frage einer Zollbündnisses zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn*. Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1915. 8-9.

²³ Uo. 9.

Ausztriával, amely 1917-ig volt érvényben. A két állam azonban e kiegyezés bázisán nem alkotott egységes vám- és kereskedelmi területet, hanem szerződésük alapján két gazdasági területet, amelyet kifelé egységes vámhatár ölel körül. A kiegyezés és valamennyi kereskedelmi szerződés 1917 végén lejár, s ettől kezdve egyoldalúan felmondhatók. Így 1917 végén Magyarország gazdasági- és kereskedelempolitikai szabadsággal rendelkezik, s a Németországgal kötendő vámszövetséghez külön-külön Magyarország és Ausztria hozzájárulása szükséges.²⁴

G. de Molinari francia közgazdász Gasteinben előbb szóban, majd írásban is közölte Bismarckkal vámuniós elképzelését Németország, Franciaország, Ausztria-Magyarország, Hollandia, Belgium és Dánia bevonásával. 1879-ben a magyar képviselő, Baußnern báró hasonló tervet terjesztett Bismarck elé, aki 1880. március 5-én így válaszolt neki: „Érdeklődéssel fogadtam közlése tartalmát, és messzemenően osztom az abban foglalt nézeteket, mivel ideális célnak tekintem a két birodalmat átfogó vámegyesülést, amely irányt mutat kereskedelempolitikai akcióinknak. Nem tudom, elérünk-e ilyet, de minél közelebb kerülünk hozzá, gazdasági kapcsolataink annál inkább egyetértő politikai érdekeink tartós kifejezőivé válnak. Jelenleg a két birodalom gazdasági helyzetében még jelentős ellentétek léteznek, amelyek kiegyenlítése csak folyamatosan lehetséges. Mindkettő csak most módosította vámtarifatörvénykezését. A gazdasági érdekek ezáltal bevezetett új fejleményei ideiglenes megvédnek azoktól a nagy ingadozásoktól, amelyek az állandóság bizalmát a saját országban megrázkódtatnák. Ausztria-Magyarországgal folyó vámtárgyalásainknak ezért mostanában a közöttünk fennálló kapcsolatok megőrzésére kell irányulnia.”²⁵ De birodalmi német közgazdászok is sürgették a közép-európai vámszövetséget, közöttük Richard von Kaufmann 1879-ben megjelent broszúrájában (*L'association douanière de l'Europe centrale*), illetve Lujo Brentano 1885-ben megjelent tanulmányában (*Über eine zukünftige Handelspolitik des Deutschen Reiches*).

1885-ben a Budapesten rendezett nemzetközi agrárkongresszus is elfogadott egy határozatot, amely közép-európai kereskedelmi rendszert sürgetett, s amelynek fő tartalma hatékony vámvédelem volt a szövetséghez nem tartozó országokkal szemben, illetve a lehető legszabadabb kereskedelem biztosítása a szövetséghez tartozó országok között. Az 1896. évi budapesti nemzetközi agrárkongresszus ismét foglalkozott a kérdéssel, s a javaslatok többsége több ország szorosabb gazdasági együttműködését sürgette.²⁶ 1900-ban aztán az egész tervet behatóan megvizsgálták az osztrák közgazdászok kongresszusán, ahol a hozzászólók egy része mellette, mások ellene foglalt állást. A kérdést legbelsőbban Alexander Matlekovits 1891-ben megjelent munkájában (*Die Zollpolitik der österreichisch-ungarischen Monarchie und des Deutschen Reiches*) dolgozta fel, s részletesen kidolgozta Németország és Ausztria vámuniós javaslatát. Matlekovits szerint „a német-osztrák-magyar vámunió vitathatatlanul hatalmas gazdasági terület lesz, amely mező- és erdőgazdasági vonatkozásban, állattenyésztés-

²⁴ DIEHL: 13.

²⁵ Uo. 47.

²⁶ Uo. 10.

ében, iparában és közlekedési eszközeiben egyaránt jelentőset produkálhat. A benne egyesülő államok természeti kincseik és kulturális eszközeik gazdagságának köszönhetően kölcsönösen biztosíthatják népeik igényeit, s zárt gazdasági területet alkotnak, amely szükség esetén saját termékeivel és gyártmányjaival biztosítja szükségletét.”²⁷

Az első világháború előtt a két császárság vámközösségének több híve volt, amelyet neves történészek, politikusok és publicisták is támogattak. Hermann Oncken heidelbergi történész a Neue Freie Presse 1914. pünködsi számában sürgette a két monarchia gazdasági közeledését: „Az államok politikai szövetkezései már régóta megkezdődtek, s majd többféle gazdasági közösségek létrejöttéhez vezetnek, jelezve a tendenciát, hogy tovább nő a gazdaságpolitikai közösségek befolyása. Ez leginkább Németországra és Ausztria-Magyarországra jellemző; már látjuk, hogy a politikai csoportosulás következtében, a világ tőkepiacán kölcsönök kihelyezésekor zárt érdekcsoportok tagjaiként jelennek meg; e pénzügy-politikai közösségek átterjednek valamennyi nagystílű tőkés operáció területére...”²⁸

Gyakorlati gazdaságpolitikusok is szóhoz jutottak. Az alsó-ausztriai iparegyesület 1914. december 21-én felhívással fordult a Német Birodalom gazdasági testületeihez a két birodalom gazdasági köreinek közös érkeket erősítendő és elmélyítendő, kifejezve reményét, hogy a két hatalom a győztes harc után gazdaságilag sokkal jobban együttműködik majd.²⁹ Az iparegyesület december 18-i közgyűlésén pedig olyan vámterületet sürgetett, amelyekben közbülső vámokkal kiválnak bizonyos ágazatok. Emellett a két állam törvénykezésének minden lehetséges módon való közelítését, a katonai szövetség gazdasági kiegészítését, s ezáltal a közép-európai államszövetség kezdeteinek megteremtését nevezte kívánatosnak.³⁰

1915 júniusában Dr. J. Jastrow berlini egyetemi tanár brosúrájában visszatért a „történelemben egyedülálló” Német Vámszövetség működésére, elemezte a vámelőnyök és a legnagyobb kedvezmény rendszerét, amelyet az 1871. évi frankfurti békében rögzítettek. Véggkövetkeztetése szerint „a legnagyobb kedvezmény formulája egyedül nem elégséges kereskedelempolitikai programként, s nélkülözhetetlen az államközi kapcsolatok kibővített továbbfejlesztése.”³¹

Karl Diehl freiburgi egyetemi tanár szerint Európa országainak megosztását még a háborús döntések lezárulása előtt meg kell vitatni, azért is, mert 1917-ben lejár Németország és Ausztria-Magyarország kereskedelmi szerződése. Ezért ideje rögzíteni a későbbi kereskedelmi kapcsolatok módját és jellegét. A háború semmit sem változtatott Németország és Ausztria-Magyarország baráti és politikai kapcsolatán, sőt éppen ellenkezőleg: félresöpörte az 1871. évi német-francia békeszerződés 11. cikkét, amely „örök időkre” a legnagyobb kedvezmény elvét biztosította Franciaország számára.³² Diehl ellenezte a vámszö-

²⁷ DIEHL: 31.

²⁸ Uo. 6.

²⁹ Süddeutsche Zeitung, 1914. december 21. Idézi DIEHL: 6-7.

³⁰ DIEHL: 7.

³¹ JASTROW, J.: *Die mitteleuropäische Zollannäherung und die Meistbegünstigung*. Verlag S. Hirzel, Leipzig, 1915. 37.

³² DIEHL: 11-12.

vetséget, mert szerinte a két ország gazdasági viszonyai alapvetően különböznek egymástól. Még akkor sem valósulna meg a gazdasági önállóság, ha sikerülne a Balkán-államok bekapcsolása. Az agrártermékeket illetően ugyanis – vélekedett – Ausztria-Magyarország több gabonát hoz be külföldről (??), mint amennyit exportál; ezért a jövőben Ausztria-Magyarországnak intenzív mezőgazdasága révén több gabonát kellene termelnie, hogy e többlettermékkel kielégítse saját, növekvő létszámú lakossága igényét. Arra pedig belátható ideig nem lehet gondolni, hogy a Balkán országai szállíthassák Németországnak a szükséges gabonát. Ugyanez a helyzet a gyapot, ólom és más nyersanyagok vonatkozásában.³³ Ha arra az eredményre jutunk, hogy a jövőben – mondta 1916. januári előadásában –, visszatérhetünk Fichtének a zárt kereskedelmi államról vallott elképzeléséhez, akkor sok tekintetben ma Fichtétől azt is megtanulhatjuk, hogy a személyes kívánságokat és véleményeket feltétlenül alá kell rendelni az állami szükségleteknek. Első az állam, mint az összes érdekek képviselője s csak azután következik az egyes állampolgár személyes kívánságaival és érdekeivel. Vagyis az egyén csak eszköz az állami célok szolgálatában, miként Fichte 1806-ban írta.³⁴

Carl Irresberger salzburgi öntödei igazgató 1915 decemberében azt írta könyvecskéjében, hogy manapság a vámegységgel szemben semmiféle politikai aggály nem merül fel. Ausztria nem törekszik politikai befolyásra a Német Birodalomban, s a Német Birodalom sem Ausztria-Magyarországon. A gazdasági egyesülés mindkét birodalom gazdaságának csak használhat. A katonai együttműködés egyébként is lehetetlen a szoros gazdasági egyetértés nélkül. Legfontosabb teendő a gazdasági élet akadályainak felszámolása.³⁵

Julius Heller osztrák iparos már 1903-ban megjelentette könyvecskéjét, amelyet 13 év után átdolgozott. A gazdasági viszonyok újjáalakítását sürgetve úgy vélte, hogy a korábbi, elhibázott kereskedelempolitika helyett Ausztriának exportfeleslege érdekében növelnie kell késztermékeinek kivitelét. Az osztrák-magyar kereskedelmi mérleg hiánya csak így állítható helyre, s a vámtarifákat a német minta szerint kell meghatározni.³⁶

Magyarországon a szövetség szorosabbra fonásának szándéka kevés támogatásra talált, s kedvezőtlen visszhangot váltott ki Friedrich Naumann tervezte is, aki 1915 késő nyarán megjelent *Mitteleuropa* című könyvében Közép-Európa magját a Német Birodalom és Ausztria-Magyarország közösségében látta, amely szövetséges Olaszországgal, az Oszmán Birodalommal és lehetőleg a skandináv és Benelux országokkal is. A közép-európai államszövetség „elke-

³³ DIEHL, Karl: *Deutschland als geschlossener Handelsstaat im Weltkrieg.* Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart, 1916. (DIEHL (1916), 31.

³⁴ Uo. 32.

³⁵ IRRESBERGER, Carl: *Das Deutsch-Österreichisch-Ungarische Wirtschafts- und Zollbündnis. Eine Studie mit besonderer Berücksichtigung des österreichisch-ungarischen Standpunktes.* Verlag von Julius Springer, Berlin, 1916. 3.

³⁶ HELLER, Julius: *Deutschland und Österreich-Ungarn. Gesichtspunkte eines Industriellen zur Neugestaltung ihres wirtschaftlichen Verhältnisses.* Verlag S. Hirzel, Leipzig, 1916. 15-17.

rülhetetlensége” mellett érvelve külpolitikai indokai között kifejtette, hogy a kis államoknak nincs egyéb választásuk; Ausztria-Magyarország nem állhat meg önmagában, s Németország természetes szövetségese; a terv megvalósulása megmentené Magyarország területi integritását a nemzetiségek elkülönülési törekvéseivel szemben, illetve Magyarország számára biztosítaná a világhatalomban való részvételt. Gazdasági érvei szerint Németország biztosítja Ausztria-Magyarország gabonafelvételét, a német tőke beáramlása pedig meggyorsítja a nagyipar kialakulását. Ily módon az elmaradt magyar mezőgazdasági termelést hamarosan európai színvonalra lehet emelni. A közép-európai államszövetség megszünteti a kivándorlást, s munkalehetőséget teremt az agrárproletariátusnak. Javaslati a két monarchia közös újoncozását, katonai ellenőrzést, külpolitikát, vasúti- és folyamszabályozást tartalmaztak. Azonos pénz- és mértékrendszert, bank- és kereskedelmi jogot, s arányos katonai teherviselést helyeztek kilátásba. Kölcsönösen szavatolnák az államadóságot, egyforma vámok és közös vámhivatal működne, s azonos lenne a munkásvédelmi- és egyesülési jog is.

Tisza István miniszterelnök Naumannak küldött 1915. december 30-i éles hangú levelében azt írta, hogy *„senki sem lehet Németország melegebb csodálója és hűségesebb barátja, mint én. És az is akarok maradni. Célom a lehető legbensőségesebb viszony, amelytől mindkét nagyhatalom számára áldásos gyümölcsöket várok, de csak addig, ameddig ez baráti, s nem vazallusi viszony marad.*

*Minél nagyobb a súly, amit barátságunk mind bensőségesebb alakítására helyezek, annál nagyobb az aggodalmam, hogy doktrinér egységtörekvések, amelyek tartós szövetséget jogi rendeletekkel és intézkedésekkel akarnak helyreállítani, megzavarják a bensőséges, termékeny együttműködés egyedüli alapját, a lélek belső harmóniáját. Azok az urak, akik kívánságaikkal és követeléseikkel túlmennek az elérhetőn, közös ügyünknek a legrosszabb szolgálatot teszik.”*³⁷

Tisza 1916. január 4-i beszédéből is kitűnt, hogy *„számára elsősorban Magyarország teljes szuverenitásának megőrzése a cél és a politikai és gazdasági kapcsolatokban messzemenően tartózkodik Németország előnyben részesítésétől.”* Tschirschky bécsi német nagykövet ezért azt tanácsolta a kancellárnak, hogy *„hagyjuk a magyarokat Boszniával és Hercegovinával, esetleg Szerbia anektált részeivel egyesülni, s akkor majd megszaporodott nemzetiségi gondjaik miatt erősebben közelednek Ciszlajtániához, s különösen a németekhez...”*³⁸

A két monarchia gazdasági közeledéséről folyó, küszöbön álló tárgyalások előtt a Külügyi Hivatalból Jagow még egyszer felhívta Tschirschky figyelmét arra, hogy a Monarchiához való közeledés gazdasági, katonai és politikai természetű. Utóbbi célja *„az ausztriai német elemek túlsúlyának biztosítása, s az esetleges területi szerzemények megfelelő felosztása oly módon, hogy a Monarchia annexióinak megengedhető viszonyban kell állniuk a miennkel.”*³⁹ A bécsi német követ pedig

³⁷ PA AA (B), R 2593. Tisza István levele Friedrich Naumannak, 1915. december 30.

³⁸ PA AA (B), R 2593. Geheime Akten. Tschirschky bécsi német császári követ jelentése Bethmann Hollweg kancellárnak, 1916. január 20.

³⁹ Uo. Jagow levele Tschirschkynek, Berlin, 1916. február 16.

jelezte, hogy „Tisza még sok nehézséget támaszt”, s Burián István osztrák-magyar külügyminiszterhez fordul a tárgyalások ügyében.⁴⁰

Az Ausztria-Magyarországgal folyó vámszövetségi tárgyalásokhoz készített német irányelvek⁴¹ rögzítették, hogy „Németország és Ausztria-Magyarország gazdaságpolitikai egysége politikai szükségszerűség... és értékes kiegészítése a két császári birodalom politikai és katonai szövetségre való törekvésének.” A tárgyalásokat taktikai visszafogottsággal, de szilárd akarattal kell vezetni, amely a politikai célt a lehető legtökéletesebb formában teljesíti.

Az Ausztria-Magyarország iránti hivatalos német Közép-Európa program meghirdetése (1915. november 13.)

Bethmann Hollweg német kancellár és Burián István 1915. november 11-i berlini tárgyalásán a német kormány határozott kísérletet tett Közép-Európa-terve keresztülvitelére Ausztria-Magyarországgal szemben. A kancellár az 1879. évi bismarcki terveken túlmutató szövetség új formáját az antanthatalmak tartós fenyegetésével indokolta, amelyek a vereség után is ellenségek maradnának. Németországot a három ellenség új támadásától „csak az áthatolhatatlan közép-európai blokk alakítása” óvna meg, amely egyidejűleg a „biztos békekorszak valamennyi fejlődési lehetőségét” megnyitná.⁴² A kancellár szerint „kívánatosnak látszik a politikai, gazdasági és katonai szerződéses kapcsolatok kiépítése, hogy a két birodalom belsőleg mind jobban összefonódjon és ez az egység ellenfeleinkkel szemben is a nemzetközi politika olyan tartós tényezője legyen, amivel számolni kell.”⁴³

Kölcsönös vámkedvezmények nyugvó vámszövetséget javasolt az osztrákoknak, amely harmadik országot nem illelte meg, ha nem lép be a vámszövetségbe. A kancellár nem teljes vámunióra, csak vámtarifa-kedvezményre gondolt, amely túlmutatna a más államoknak nyújtandó legnagyobb kedvezményen. Az új vámszövetség nemzetközi elismerését a békeszerződésekben biztosítaná.

Külön hangsúlyt fordítottak az Oroszország (Lengyelország) és a Balkán, valamint a Közel-Kelet felé irányuló teljesítő képes vasúthálózat kiépítésére, valamint a vízi utakhoz való csatlakozásra. A tervezet áttekintette a német hajótársaságok bevonásával végrehajtandó kivándorlásügyet és a szociális biztosítást is.

Burián egyetértett a kancellár elképzelésével, de utalt Ausztria-Magyarország gyengébb pénzügyi helyzetére, s az ennek nyomán várható katonai teljesítményére. Politikai és katonai vonatkozásokban fenntartásait hangoztatta, a gazdasági területen pedig a vámtervek megvalósíthatóságát szkeptikusabban ítélte meg, főleg a semleges országokkal szemben.

⁴⁰ Uo. Tschirschky a Külügyi Hivatalnak, Bécs, 1916. február 17.

⁴¹ Uo. Irányelvek az Ausztria-Magyarországgal folyó vámszövetségi tárgyalásokhoz, Berlin, 1916. március 4., Szigorúan titkos!

⁴² FISCHER: 174-175.

⁴³ PA AA (B), R 2593. Geheime Akten. Feljegyzés Burián báró osztrák-magyar külügyminiszter berlini tárgyalásairól a kancellárral, 1915. november 10-11.

A legfontosabb hadicél, a lengyel kérdés megítélésében azonban konfliktusra került sor közöttük, s kérdésessé vált a már biztosnak tekintett ausztrólengyel megoldás. Bethmann Hollweg stratégiai határmódosításokat, valamint sokrétű garanciákat és biztosítékokat követelt, amelyek a lengyel népgazdaság közlekedési hálózatát teljesen német függőségbe hozták volna. Burián felismerte a lengyel gazdasági térség teljes birtoklására irányuló leplezett német szándékokat. A német feltételek döntő pozíciót biztosítottak volna Németország számára Lengyelország esetleges átengedése esetén is.⁴⁴

Bethmann Hollweg a tárgyaláson az alldeutsch szemrehányásoknak engedve szóvá tette, hogy Ausztriában mind jobban visszaszorul a németiség befolyása. A szövetség meghosszabbításánál Németország számára létkérdésnek – s a szerződéskötés mintegy feltételének – tekintette, hogy „a német elemnek visszaadják régi, jogos állását és megállítsák Ausztria további szlávosságát.”⁴⁵ A német-osztrákok ügyében a Külügyi Hivatal egyébként már a Bethmann Hollweg – Burián tárgyalás előtt utasította Tschirschky bécsi német követet, hogy „ne csak arra korlátozódjunk, hogy erősítsük az ausztriai német elemeket a szorosabb katonai és gazdasági Anschluss-szal, hanem ki kell használnunk a kínálkozó lehetőségeket is, hogy biztosítsuk a németiség vezető szerepét Ausztria állami szervezetében.”⁴⁶ Attól tartottak, hogy a háború befejezése után Ausztriában ismét felélednek a régi pártpolitikai ellentétek, amelyek „a múltban lehetővé tették a németiség érdekei elleni kormányzást, s további lengyel képviselők belépésével újra megerősödne a szláv elem az osztrák képviselőházban”. Ezért nem kevesebbre utasította a bécsi német követet, mint az osztrák alkotmány megváltoztatásának megkísérlésére, amely alkotmányosan is rögzítené a német túlsúlyt az államban és az iskolában, amelyet sem a törvényhozással, sem rendeleti úton nem lehetne megkerülni.⁴⁷

A tárgyalások előtt kikérték Falkenhayn német vezérkari főnök véleményét is az Ausztriához fűződő jövőbeli német viszonyról. Ő egyedül az egyidejű politikai, gazdasági és katonai megállapodásokat tartotta elképzelhetőnek. Trentler követ arról győzködte a vezérkari főnököt: lehetetlen feltételezni, hogy Ausztria feladja szuverenitási jogait. A követ úgy vélte, hogy Falkenhaynnak kell engednie, „nekünk lehetetlen a háborúban az osztrákokhoz valamiféle követeléssel is fordulnunk”. De a tábornok nem tudott szabadulni a gondolattól, hogy Ausztria a Németországgal kötött katonai konvencióval annyira megerősödik, hogy rövidesen harcolni kell vele a hegemoniáért.⁴⁸ Falkenhayn másnap némileg módosította véleményét: előbb politikai és gazdasági köteléket, s csak ezután kötendő katonai konvenciót ajánlott a kancellárnak.⁴⁹

Az Ausztria-Magyarország iránti hivatalos német Közép-Európa-program nyilvánvalóan korábban előkészített terve Jagow 1915. november 13-i Pro me-

⁴⁴ FISCHER: 175-176.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ PA AA (B), R 2593. Geheime Akten. A Külügyi Hivatal Tschirschkynek Bécsbe, Berlin, 1915. november 6.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo. Trentler követ titkos távirata a Külügyi Hivatalnak és a kancellárnak, 1915. november 8.

⁴⁹ Uo. Falkenhayn távirata a kancellárnak, 1915. november 7.

móriájával⁵⁰ indult. Megállapodásait hosszú távú, 30 évre szóló politikai, gazdasági és katonai szerződésekben rögzítették. Jagow megismételte követelését a ciszlajtai némettség hegemoniájának megtartásáról, „amellyel megakadályozná Ausztria növekvő elszlávosodását és a germán elemnek az Ausztria, mint germán Ostmark érdekében az őt megillető vezető pozíciót ismét biztosítaná”. Az 1879. évi Oroszország elleni defenzív „kettősszövetség” helyett a német kormány „a kölcsönös birtokállomány garantálását óhajtja a megköthető békeszerződések és a szövetség kibővítése alapján.”

Az ötpontos terv kölcsönös vámelőnyöket tartalmazó vámszövetséget, a közlekedési (vasút, vízi út) érdekek rögzítését, Orosz-Lengyelország hasznosítását (nyersanyag, vasút, munkásáramlás megakadályozása), a kivándorlásügy (német hajótársaságok pozíciója) és a szociális biztosítás témaköreiben irányzott elő tárgyalásokat és megállapodást.⁵¹

Az osztrák-magyar kormány tartózkodó válaszában⁵² egyetértett a gazdasági közeledés és a kölcsönös vámelőnyök elvével, de megvizsgálandónak tekintette a német javaslat „hosszú távú” kitételét. „Legfontosabb és legnehezebb feladatnak” tekintette a vámmegállapodásokat az ellenséges, illetve a semleges országokkal. Egyetértettek azzal, hogy hagyják nyitva harmadik ország belépésének lehetőségét. Visszautasította a monarchiát politikailag megbízhatatlanná változtató, növekvő szlávosodás vádját, és kifejtette, hogy a monarchia megbízható szövetségi politikáját nem csupán a magyarok és a németek hegemoniája alapozza meg. Ausztria nem csak „germán Ostmark”, s az ausztriai szlávok alapvetően nem németellenesek, s az országot nem fenyegeti az elszlávosodás veszélye.⁵³

1915 őszén végül nem született döntés a Közép-Európa-tervek megvalósításának menetéről. A november 11-i konferenciát lezáró jegyzékváltással a szövetség részleteinek kidolgozását az egyes reszortok – főleg gazdasági szakemberek – hatáskörébe utalták, de 1916 elején a német és osztrák-magyar tárgyalások megrekedtek. A Monarchia csak a magyar-osztrák kiegyezés megújítása után szándékozott tárgyalni a németekkel.⁵⁴ 1916 végéig Németország a Közép-Európa-terv körüli súrlódások miatt semmilyen pozitív eredményt nem tudott felmutatni. Friedrich Naumann agitációja kedvezőtlenül befolyásolta az antant politikáját. Anglia, Franciaország és Oroszország a párizsi gazdasági konferenciával válaszolt a közép-európai piacokról való kizárásukra. Kijelentették, hogy ha a központi hatalmak gazdasági egyesülésüket a többi állam kereskedelmi érdekeinek rovására valósítják meg, akkor az antanthatalmak az

⁵⁰ PA AA (B), R 2593. Geheime Akten. A német kormány Pro memóriája az osztrák-magyar kormánynak, Berlin, 1915. november 13., illetve HHStA, Politisches Archiv (PA), I. Karton 501. Liasse Geheim, XLVII 3-10. Krieg 1914-1918.

⁵¹ Uo.

⁵² PA AA (B), R 2593. Geheime Akten. Ausztria-Magyarország válasza a német Pro memóriára, 1915. november 24.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo. Tschirschky bécsi német császári követ jelentése Bethmann Hollweg kancellárnak, 1916. január 20.

ellenségeskedést vám- és gazdasági háború formájában a békekötés után is folytatják. Ezzel a németek válaszut elé kerültek: a világméretű ellenállás miatt lemondanak Közép-Európáról, vagy tovább sürgetik megvalósítását. Bethmann Hollweg és utódai Közép-Európát választották. 1916. november 23-án elkészült a Németország és Ausztria-Magyarország szorosabb vámpolitikai kapcsolatának tervezete.